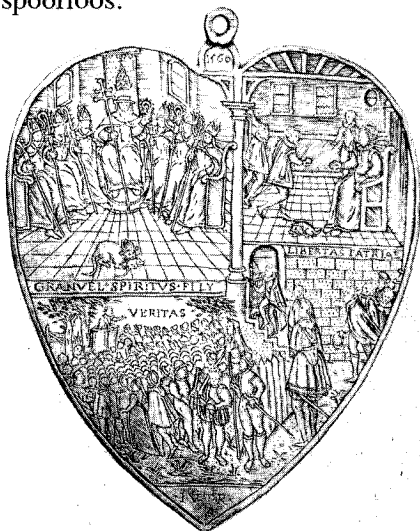

"De pastoor was al vroegtijdig ingelicht dat er een beeldenstorm in zijn kerk stond te gebeuren. Om dat zoveel mogelijk te voorkomen, bleef hij de hele ochtend in het afgesloten gebouw. Tijdens het middaguur, terwijl de pastoor was gaan eten, brak metselaar Hiske Berent, een van de werklagers, een 'traille' (tralie) uit de kerktoeren en wist zo binnen te komen. Toen de hele groep, onder aanvoering van de zonen Starkenkom, eenmaal binnen was, werd daar alles in stukken geslagen. Allerborgelijke voorwerpen, waarbij ook 'diversche ongeconsacreerde oslei herten' verdwenen spoorloos."

Hij neemt ons mee naar 1566, toen een grote verscheidenheid aan reformatische protesten tegen de beeldenverering leidde tot de bekende beeldenstorm. Na een algemeen gedeelte, waarin onder andere de opvattingen van Luther, Zwingli en Calvijn over de beelden in de kerk aan de orde komen, volgt een kleurrijk overzicht van de stormen in het gewest Groningen. Men wordt duidelijk gemaakt dat hier sprake is geweest van een beeldenstorm naar 'calvinistisch model'.

H. Veldman (geb. 1942) is docent (kerk-)geschiedenis bij het gereformeerd theologisch centrum te Groningen. Hij schreef eerder 'Huldrych Zwingli, meer dan kerk en samenleving' (1984).

ISBN 90 6047 932 7

NUGI 631

De beeldenstorm in Groningen

De beeldenstorm in Groningen

drs. H. Veldman

reformatische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden

drs. H. Veldman

De beeldenstorm in Groningen

reformatorische vrijheidsbeweging
in Stad en Ommelanden

drs. H. Veldman

OOSTERBAAN & LE COINTRE B.V. - GOES - 1990

Omslagillustratie

De voor- en achterzijde van een draagpenning, waarschijnlijk geslagen in 1567 (graveur onbekend).

De op de voorkant van het boek afgedrukte kant van de penning geeft links de beeldenstorm weer. Rechts vist Margaretha van Parma ('Madame de Parma') naar schatten, terwijl daarboven 'Weldadigheid' met drie kinderen om medelijden vraagt. Daarnaast knielt een vrouw (symbool van de Nederlanden) voor een gevangenis, biddend tot God.

Op de achterkant van het boek staat afgebeeld hoe Granvelle zetelt tussen bisschoppen en met welgevallen toeziet hoe een kat met mijter (de kardinaal) een muis (de Nederlanden) verslindt. Rechts op de penning bieden edelen het Smeekschrijft aan; achter Margaretha van Parma staat wellicht Berlaymont, die minachtend spreekt van 'gueux'. Onderaan een hagepreek. De penning bevindt zich in het Koninklijk Penningkabinet te Leiden en is hier iets verkleind weergegeven.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Veldman, H.

De beeldenstorm in Groningen : reformatorische vrijheidsbeweging in Stad en Ommelanden / H. Veldman. – Goes: Oosterbaan & Le Cointre. – III.

ISBN 90-6047-932-7 geb.

SISO 934.3 UDC 949.272 : [291.7:246] '1566' NUGI 631

Trefw.: beeldenstorm (1566); Groningen

© 1990 Oosterbaan & Le Cointre, Goes.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, opname of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ter inleiding 9

ALGEMENE ORIËNTATIE

1. De veelkleurige beeldenstorm 15
2. De christelijke kerk en de beelden 19
3. Beeldenstrijd in de Lutherse reformatie 27
Lutherse belijdenissen
4. Zwingli's strijd tegen de radicalen 38
Zwingliaanse belijdenissen
5. Calvin en de beelden 48
Gereformeerde belijdenissen
6. De linkervleugel van de reformatie 59
7. Humanisten en rederijkers over de beelden 65
8. Reformatorische stemmen in de Nederlanden vóór 1566 70
Nederlandse belijdenisgeschriften
9. Het officiële rooms-katholieke standpunt over de beelden 85

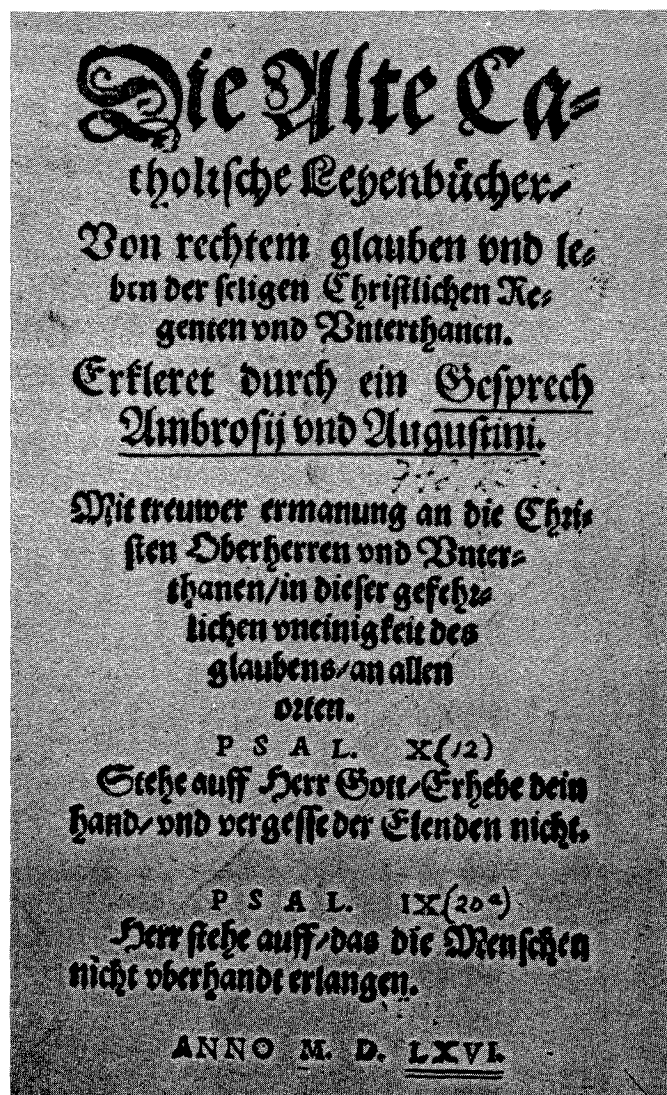
BIJZONDER GEDEELTE: GRONINGEN

10. Stad en Ommelanden onder de Habsburgers 92
Religieuze pluriformiteit

11. Toenemende spanningen	110
12. Het Wonderjaar 1566: 'preken in het zwart'	122
13. Het Wonderjaar 1566: vrije prediking en beeldenstorm <i>Beeldenstormen in de Ommelanden – Garsthuizen – Oosternie- land – Grijpskerk – Winsum – Obergum – Saaksum – Eenrum – Middelstum – Bedum – Appingedam – Loppersum – Garrels- weer, Ten Post en Woltersum – Stad Groningen</i>	129
14. De vrijheid verloren	168
15. Onderdrukking en protest	179
16. Samenvatting en conclusies	188
 Bijlage I	 195
<i>Alfabetische lijst van de leden van de gereformeerde kerkeraad in de stad Groningen, 1566</i>	
 Bijlage II	 197
<i>Schematisch overzicht van relevante gegevens betreffende Stad- Groningers die op 10 januari 1570 door de Raad van Beroerten werden gevonnist</i>	
 Bijlage III	 206
<i>Schematisch overzicht van gegevens over de beeldenstorm in de Groninger Ommelanden, september 1566</i>	
 Register van personen (incl. auteurs) en zaken	 210

'...ihr Oberherren sollet die Götzen und Bilder ver-
brennen und zerbrechen. Item ihre Abgöttische Altaria
umbreissen. Item die ungehorsame Götzen diener, ver-
sucher und verehrer der Bilder (die nit ablassen wollen
und streiten für die Bilder) mit allem ernst straffen,
sonderlich die verführer. Du solt ihre Götzen umbreis-
sen und zerbrechen, spricht GOTT der HERR.'

Joannes Anastasius Veluanus, *Die Alte Catholische
Leyenbuecher*. Anno MDLXVI.

De titelpagina van het in het motto aangehaalde werk van J.A. Veluanus.

Ter inleiding

Dit boek is een bewerking van de doctoraalscriptie die de auteur onlangs heeft geschreven in het kader van zijn studie aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Het onderwerp 'De beeldenstorm' mag zich misschien niet verheugen in een grote belangstelling – het lijkt immers een nogal platgetreden pad –, toch heeft het instellen van een onderzoek naar de gang van zaken in 1566 in één gewest (in dit geval Groningen) zijn bekoorlijke kanten. De kleinschaligheid van het onderwerp maakt het mogelijk om 'dichtbij' te gaan zitten. Evenwel doet zich hier ook een probleem voor, namelijk de onvolledigheid van de bronnen. De laatste bronnenpublicatie over Groningen-in-1566 verscheen in 1948 van de hand van J. Kleyntjens¹, terwijl er in 1970 een interessante vondst kon worden gepubliceerd betreffende de inventaris van de schade die de beeldenstormers in het kerkje van Garsthuizen hadden veroorzaakt.² De overige bronnendocumentatie treft men aan in het Rijksarchief en het Gemeentearchief te Groningen; maar de collectie is niet overvloedig. Al met al reden genoeg om met enige voorzichtigheid de weg te zoeken in de historie van Stad en Lande.

Desalniettemin meent de schrijver dat de legpuzzel, ondanks het ontbreken van veel stukjes, toch een beeld oplevert, namelijk dat van een reformatorische vrijheidsbeweging die met medewerking van 'lagere magistraten' zijn doel tracht te bereiken. Dat

zich dit min of meer 'calvinistische' verschijnsel voordoet in het ogenschijnlijk afgelegen Groningen, toont aan dat dit gewest al-lerminst in het isolement verkeerde. Allerlei invloeden uit de Europese 'Umwelt' lieten zich in Stad en Ommelanden gelden.³

Daarom richt ons onderzoek zich dan ook in de eerste plaats op de invloed van de Europese reformatoren op de beeldenkwes- tie; daarna wordt de rooms-katholieke reactie geschetst, maar tevens wordt de aandacht gevraagd voor minder kerkelijk-gebonden uitspraken in de beeldenstrijd.

Na deze uiteenzettingen volgen we in het tweede deel van deze studie de ontwikkelingen in de Nederlanden rond 1566 en speciaal die in het gewest van Stad en Ommelanden. De opkomst aldaar van de reformatie – zeker beïnvloed vanuit Oost-Friesland – lijkt eerst zonder al te veel spanningen te verlopen, maar met het aan de macht komen van Johan de Mepsche, als luitenant van de Groningse Hoofdmannenkamer, komt de reformatorische vrijheidsbeweging onder zware druk te staan. Wanneer echter 'lagere magistraten' publiek de kant van de reformatorische prediking kiezen, moet er door de lokale overheid ook gekozen worden voor een verantwoorde manier om de beschikbare kerken te zuiveren van de als verfoeilijk beschouwde elementen uit de rooms-katholieke liturgie. De zuivering van een aantal kerkgebouwen in Stad en Ommelanden roept scherpe reacties op van de centrale regering die ertoe leiden dat de vrijheid van prediking verloren gaat. De definitieve afrekening komt als de hertog van Alva Groningen 'bezoekt' in 1568. Zijn Raad van Beroerten veroordeelt ruim honderdvijftig beroerders; desondanks is het aantal dodelijke slachtoffers gering gebleven.

Het zal niet verbazen dat de stedelijke en Ommelander ballingen – ondanks vroeger tegenstellingen – in 1570 een gezamenlijke poging ondernemen om bij de Duitse keizer hulp te halen op de Rijksdag van Spiers. Echter, tot 1594 blijft Groningen in handen van de Spaans-Habsburgse macht.

Binnen ons onderwerp staat de beeldenkwes- tie centraal. Maar dat betekent niet dat we met de aandacht voor beelden het overige van de liturgie in de Rooms-Katholieke Kerk kunnen negeren. Ook de altaren – vaak nadrukkelijk en in meervoud aanwezig in de kerkruimte – en de sacramentele handelingen waren doelwit van diverse acties van de zijde der geuzen die – naar eigen zeggen – de 'hele santekraam' onder hun mokers wel wilden vernietigen. Of de motieven daarbij altijd religieus gekleurd waren kan men zonder meer betwijfelen.

Of in Groningen anno 1566 de religieuze motivatie nu juist wel duidelijk aanwezig was zal uit ons onderzoek blijken.

Noten:

1. J. Kleyntjens, Beeldenstorm in Groningen en in 'de Ommelanden'. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 67 (1948), 171-216.
2. M.C. Canneman, De inventaris van de schade door de beeldenstorm (1566) in de kerk van Garsthuizen, 1571. In: *Groningse Volksalmanak*, 1970/71, 59-60.
3. Recente studies van W. Bergsma, op basis van het boek *Der Vresen Chronicon* van de 16-eeuwse Groninger boer Abel Eppens, laten goed zien hoe pluriform het religieuze beeld van Groningen in de 16e eeuw was.
W. Bergsma, Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit. Overwe- gingen n.a.v. Abel Eppens. In: *Historisch bewogen, Bundel opstellen voor prof. dr. A.F. Mellink*. Groningen 1984, 9-31.
W. Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens: een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. Groningen/Leeuwarden 1988, 137 vv.

1. De veelkleurige beeldenstorm

Het verschijnsel beeldenstorm is zo veelkleurig en veelvormig dat het moeite kost in enkele woorden een totaal-ontwikkeling te schetsen. Daar komt voor Groningen bij dat de ontwikkelingen in 1566 niet steeds in de pas lopen met die in het zuiden van de Nederlanden.

Wie kennis neemt van het standpunt van de rooms-katholieke historicus W.J.F. Nuyens (1866)¹, dat de beeldenstorm volgens een vast plan verliep en beraamd en bewerkstelligd werd door de consistoriën onder begunstiging en deels onder medewerking van het anti-katholieke deel van het Verbond der Edelen, die komt er niet mee klaar in het verhaal van Groningen. Een 'vast plan'? – de historie zwijgt erover. En samenzwerende consistoriën? – in de Ommelanden zijn die vergaderingen in 1566 nog niet voorgekomen; het enige consistorie dat we in Groningen kennen was dat van de stad zelf. Maar van enige geheimhouding inzake de plannen om over een eigen kerkgebouw te willen beschikken, is daar geen sprake: de plannen van de eerwaarde heren worden gewoon publiek gemaakt in de richting van de heren stadsbestuurders.

En het 'anti-katholieke' deel van de adel in de Ommelanden dan? Dat is er! Het zijn de Ripperda's, de familie Starckenborgh en de zonen van Rengers – en ze laten zich gelden in de strijd tegen de beeldenverering. Maar als in verband met de vraag naar

de rechtmatigheid van hun optreden vaststaat dat deze families het collatierecht bezaten over bepaalde kerkgebouwen (en andere kerkelijke bezittingen), wie is dan nog bevoegd hen tegen te houden?

Er staan geen Groningse adellijke namen onder het Smeekschrift der Edelen dat op 5 april 1566 aan landvoogdes Margaretha van Parma in Brussel wordt aangeboden. Van slechts één Groningse edelman is bekend dat hij lid is geworden van het adellijke Compromis, het betreft jonker Barthold Entens van Mentheda ('tot Middelstum'), die later als watergeus in dienst van Willem van Oranje heeft gestreden.²

De opvattingen van Nuyens kunnen in geen geval bevestigd worden vanuit de geschiedenis van de Groningse beeldenstorm.

Wil men het begrip 'beeldenstorm' omschrijven zoals D. Nauta het doet³, namelijk als 'het met geweld verwijderen van beelden, schilderijen en andere voorwerpen uit de kerkgebouwen, door een volksbeweging uitgevoerd op intensieve en fanatieke wijze', dan blijkt dit meer van toepassing te zijn op de ontwikkelingen in de zuidelijke Nederlanden dan op die in de meest noordelijke gewesten. Een volksbeweging die fanatiek een storm veroorzaakt – deze proporties doen aan Groningen geen recht.

Heel summier, maar juist daarom goed bruikbaar, is de door O.J. de Jong van C.A. Bouman geleende omschrijving dat de beeldenstorm 'het opzettelijk vernielen van godsdienstige voorstellingen is'.⁴ Zo is er in ieder geval ruimte voor varianten binnen de diverse acties der beeldenstormers. In zijn 'Openbare les' van 1964 laat De Jong de aanzetten en mogelijkheden daarvan ook blijken.

Bij de beoordeling van de beeldenstorm komt men zeer uiteenlopende verklaringen tegen. Tot in de 20e eeuw staan rooms-katholieke en gereformeerde visies scherp tegenover elkaar: L.J.

Rogier staat onmiskenbaar in de traditie van Nuyens, maar het nuchtere onderzoek van De Jong geeft een genuanceerd beeld zonder het 'beschuldigend vingertje' in de richting van een gereformeerd complotterend gezelschap.

Intussen heeft niemand het zo bont gemaakt als de calvinistische notaris, historicus en rederijker Adriaen Valerius toen hij in 1626 verkondigde dat de beeldenstormers 'agents-provocateurs' waren die – door uitlokking – moesten bereiken dat de Spaanse tirannie in de Nederlanden werd gevestigd.⁵

Wie de bewerkers ook mogen zijn geweest van de verschillende beeldenstormen, duidelijk is wel dat de impulsen uitgegaan zijn van zowel theologen uit de reformatie, als ook humanisten en renaissance kunstenaars. Daar is in een aantal gevallen gaar bij gesponnen door politieke en sociale ontevreden. Maar wie de intussen toch wel achterhaalde visie van de marxist Erich Kuttner nog wil hanteren, komt ook in Groningen niet ver. Kuttners stelling in zijn boek *Het Hongerjaar*⁶, dat de storm het resultaat was van een geraffineerde samenzwering van kapitalisten en consistoriën om met de aanval op de kerken (en kloosters) te voorkomen dat de eigen pakhuizen door het uitgebuite volk werden geplunderd, kan men rangschikken onder de categorie 'onhoudbare stellingen'. Hij verraadt meer de ideologische achtergrond van de auteur dan dat er sprake is van een dwingend historische beeld op basis van nieuw en samenhangend feitenmateriaal.

Noten:

1. W.J.F. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVI eeuw*. Amsterdam 1866/1867.
2. Over Barthold Entens de Mentheda staat een beknopt levensoverzicht in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (N.N.B.W.), deel VI, kol. 484 en 485. Ook in de *Groninger Volksalmanak* van 1846 staat een verhaal over hem en diens collega Wigbolt van Ewssum van de hand van G.A. Stratingh.

3. *Christelijke Encyclopedie*. Kampen 1956, trefwoord Beeldenstorm (D. Nauta).
4. O.J. de Jong, *Beeldenstormen in de Nederlanden* (Openbare les). Groningen 1964, 3.
5. A. Valerius, *Neder-landsche Gedenck-clanck. Kortelick openbarende de voornaemste geschiedenissen van de seventhien Neder-landsche provincien, 'tsedert den aanvang der Inlandsche beroerten en troublen, tot den Iare 1625*. Haarlem 1626, 27-28.
6. E. Kuttner, *Het Hongerjaar 1566*. Amsterdam 1949. Het manuscript van dit werk was overigens al in 1940 gereed.
Zie ook: I. Schöffer, De opstand in de Nederlanden, 1566-1609. In: *De lage landen van 1500-1780*. Amsterdam/Brussel 1978, 103 vv.

2. De christelijke kerk en de beelden

De christelijke kerk, voortgekomen uit het volk Israël, mag beschouwd worden als de geestelijke erfgenaam van de joodse eredienst. Daarin golden strakke normen ten aanzien van de beelden. In de Decaloog lezen we:

'Gij zult u geen gesneden beeld maken, noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde, noch van wat in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de HERE, uw God, ben een naijverig God, die de ongerechtigheid der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde geslacht van hen die Mij haten, en die barmhartigheid doe aan duizenden van hen die Mij liefhebben en mijn geboden onderhouden' (Exodus 20,4-6; Deuteronomium 5,8-10).¹

Dat het volk Israël dit goddelijk verbod meer dan eens met voeten trad, wordt duidelijk uit de geschiedenis van het Oude Testament: de geschiedenis van het gouden kalf en de oprichting – eeuwen later – van heiligdommen in het Tienstammenrijk met de instelling van de kalverendienst door koning Jerobeam.

Maar ook lezen we in het Oude Testament van beeldenstormen, namelijk door de koningen Hizkia en Josia (2 Koningen 18,4 en ook 23,4-20).

In de tijd dat de Romeinen het joodse volk onder de duim hiel-

Koning Josia laat de afgodsbeelden verwoesten, door Niklaus Manuel Deutsch, Bern 1527.

den viel het de bezetters op dat de joodse godsdienst beeldloos was. Toen Pompejus in het jaar 63 v.C. de hoofdstad Jeruzalem veroverde, en daarbij de tempel binnendrong, verbaasde het hem dat zich daar geen enkel beeld van Jahwe bevond. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus schreef er het volgende over: 'Van toen af werd het ruchtbaar, dat zich daarbinnen geen enkel godenbeeld bevond, en dat het een onbezette plaats was, een ledig geheim.'²

De geschiedenis van de christelijke kerk laat zien hoe de beeldenkwestie een permanent agendapunt is geweest op de kerkelijke vergaderingen. De jonge kerk keerde zich in het begin krachtig tegen de beeldenverering. Een belangrijke factor was de confrontatie met het heidendom dat veel beelden kende en vereerde. In het jaar 306 (of 305) sprak de kerkvergadering in het Spaanse Elvira (ook wel: Eliberis, dat is het huidige Granada) in canon 36 het volgende uit: 'Ne picturae in ecclesia fiant', d.w.z.: 'In de kerk zal geen beeld zijn.' En de nadere uitwerking ervan luidde als volgt: 'Placuit, picturas in ecclesia esse non debere, nè quod colitur aut adoratur, in parietibus depingatur'; in de Nederlandse vertaling: 'Besloten is dat er geen schilderijen in de kerk mogen zijn, opdat niet op de wanden geschilderd wordt wat vereerd of aanbeden wordt.'³

Marnix van Sint Aldegonde, die zich in 1566 tegenover een Martinist (d.w.z. een volgeling van Maarten Luther) verdedigde in het geschrift *Van de beelden affgeworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*, vatte de uitspraak van Elvira als volgt samen: 'Alle beelden in de kercke werden opentlick verboden.'⁴

Maar nog in dezelfde eeuw als die van de kerkvergadering van Elvira werd het christendom de staatsgodsdienst van het Romeinse rijk. En spoedig werd de strijdbijl tegen de heidense afgoden en beelden begraven. Toch was het heidense denken allerminst overwonnen. Voor de vele pas-bekeerden kwam de maagd

Maria in de plaats van de godin Minerva; en waar men in vroeger dagen bij ziekte zijn toevlucht zocht tot Apollo, was er nu de heilige Sebastiaan die genezing kon schenken. In plaats van de god Pan door de velden te dragen nam men nu een beeld van Christus mee het veld in. Beelden van Christus en de heilige apostelen werden net als de heidense idolen liefdevol gekust. Beelden schenen weer over magische krachten te beschikken; het heette dat er doden door werden opgewekt, zieken genezen, duivelen uitgebannen en steden beschermd.

Zo raakte de christelijke kerk aan het begin van de middeleeuwen geleidelijk in de ban van de beelden.

In de 7e en 8e eeuw kreeg de kerk in het Oostromeinse rijk zowel met 'ikonodoulen' (beeldenvereerders) als met 'ikonoklasten' (beeldenstormers) te maken. Keizer Leo III, de Isauriër, verbood nog in 726 het maken van religieuze beelden⁵, terwijl de synode van Constantinopel – in 754 samengekomen op wens van keizer Constantijn V – de beeldenverering ook veroordeelde.

Maar de grote ommezwaai liet niet lang meer op zich wachten. Het tweede concilie van Nicea, in 787 gehouden, zette voor eeuwen een stempel op de liturgie. Het deed de volgende uitspraak over de beelden: Verering is verschuldigd aan afbeeldingen van Christus, Maria, de engelen en de heiligen, het kruisteken, de evangelieboeken – dit alles door middel van wierook en kaarsen –, terwijl de aanbedding slechts aan God (of de Goddelijke Natuur) toekwam.

Het hier aangebrachte onderscheid tussen 'verering' en 'aanbedding' zou kenmerkend blijven voor de middeleeuwse kerk, eerst in het oosten, later ook in het westen.

Het genoemde concilie van Nicea had echter de kerk in het westen, dus in het Frankische rijk van Karel de Grote, níet betrokken bij zijn beraadslagingen en beslissingen. Mee daarom veroordeelde Karel de Grote het besluit van Nicea.⁶ De synode van Frankfurt in 794 nam een soortgelijke houding aan. Toch waren

Op het tweede concilie van Nicea (787) werd de beeldenverering aan de kerken voorgeschreven; hier laat een beeldenstormer zijn geschrift vallen en smeekt de kerkvergadering om genade, die hem onmiddellijk wordt verleend.

dit voorlopig wel de laatste protesten tegen de beelden – althans van de kant van de officiële kerkelijke instanties.

Paus Gregorius I had omstreeks het jaar 600 reeds de deur opengezet voor het gebruik van beelden als middel voor het aanschouwelijk onderwijs aan ongeletterden. Daarmee werden de mogelijkheden verruimd voor een steeds intensiever gebruik van beelden in de christelijke religie.

In grote lijnen komt de ontwikkeling hierop neer: eerst dienden de beelden als 'boeken der leken', daarna werden het tevens voorwerpen van verering en tenslotte kwamen de gelovigen er toe de beelden ook te aanbidden.

Wist de kerk dan niets van een uitdrukkelijk goddelijk verbod op beelden? Wat deed men met de tekst van het Tweede Gebod uit de *Decaloo*? Het antwoord is eenvoudig: het werd op de achtergrond geplaatst, verdrongen, ja tenslotte geheel weggelaten. Vanaf de 11e eeuw werd dit in de kerk van West-Europa vaste regel.

Paus Gregorius de Grote (590-604), beelden als 'boeken der leken'.

Toch heeft de stem van protest en kritiek nooit gezwegen. In elke kerkelijke 'oppositie-beweging' van de middeleeuwen klinkt de kritiek op de beeldenverering duidelijk mee.⁷ De krachtigste protesten komen van Bernard van Clairvaux, de Waldenzen, John Wycliff, Johannes Hus en hun volgelingen.

Aan het einde van de middeleeuwen (plm. 1500) komt hier nog de forse proteststem van de radicale boerenbewegingen bij, terwijl de wat verfijndere kritische noot van de humanisten ook steeds vaker wordt opgemerkt. De ernstigste kritiek komt evenwel van de reformatoren die met hun beginsel van het 'sola scriptura' (alleen de Schrift) de christelijke kerk willen hervormen naar de oorspronkelijke, bijbelse orde. De beeldendienst is niets anders dan een ontarding van het ware geloof; ze staat volgens de reformatoren gelijk met de heidense verering in de oudheid. Juist daartegen had de jonge christelijke kerk zich zo krachtig verzet.

Noten:

1. De tekst uit Exodus 20,4-6, wordt meestal (ook in de Heidelbergse Catechismus) aangeduid als het 'Tweede Gebod'. J.P. Lettinga, oud-hoogleraar in de Semitische filologie en in de cultuurgeschiedenis van het Nabije Oosten te Kampen (Theologische Universiteit – Broederweg) biedt de volgende moderne vertaling van het Tweede Gebod:
'Ge zult u geen godenbeeld maken – in welke vorm ook – van iets dat boven aan de hemel of in de lucht, beneden op de aarde of in het water onder de aarde is. Ge zult u voor die niet neerbuigen en ze niet vereren, want Ik, Jahwe uw God, ben een God die zich doet gelden: Ik straf de zonde van vaders bij kinderen, klein- en achterkleinkinderen, wanneer men Mij ontrouw is; maar Ik bewijs gunst tot in het verst denkbare geslacht, wanneer men Mij trouw is en mijn geboden inachtneemt.'
In J. Douma, *De tien geboden*, I. Kampen 1985, 51 en 158-164.
2. Tacitus, *Historiae*, V, 9: 'inde vulgatum nulla intus deum effigie vacuum sedem et inania arcana'.
3. In de universiteitsbibliotheek te Groningen kan men in deel I van het *Conciliorum omnium, tum generalium, tum provincialium*, Coloniae 1567, 362, de tekst lezen van de besluiten van het Concilium Eliberium over de zaak van de beelden.

De neerlandicus Sybe Bakker te Groningen ontvangt mijn dank voor deze verwijzing; hij schreef de boeiende novelle *Eliberis of het ene spoor* (Kampen 1984, 2e druk), waarin de beeldenkwesitie op het concilie van Eliberium ook een rol speelt.

4. J.J. van Toorenenbergen (ed.), *Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, I. 's-Gravenhage 1871, 1-34.
De ondertitel van dit geschrift van Marnix luidt: *Antwoorde P. Marnixii Heere van St. Aldegonde op d'affertie eenes Martinists, dat het afwerpen der beelden niemande dan der hoogher overheit geoorlooft en zy.*
5. Het verbod op beelden door keizer Leo III, de Isauriër, schijnt in verband te staan met de in die tijd opkomende strijd tegen de Islam die geen beelden toestaat. Vgl. L.D. Terlaak Poot, *Geschiedenis der kerk*, I. Kampen z.j., 299.
6. Het standpunt van Karel de Grote m.b.t. de beelden wordt vermeld in de *Libri Carolini*, waar hij stelt dat afbeeldingen overbodig zijn; immers de wet van Mozes was geschreven en niet geschilderd. Toch stelde Karel ook dat beelden in de kerken nodig waren als versiering en als herinnering aan gebeurtenissen uit het verleden – ook het verleden van de Heilige Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament.
A.H. Bredero, *Christenheid en Christendom in de Middeleeuwen*. Kampen/Kapellen 1986, 26.
7. H.F. von Campenhausen, Die Bilderfrage in der Reformation. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 68 (1957), 99.

3. Beeldenstrijd in de Lutherse reformatie

Het is gebruikelijk om het begin van Luthers reformatorisch optreden te koppelen aan zijn publikatie van de 95 stellingen op 31 oktober 1517. Deze beroemd geworden Thesen bedoelden een fel protest te verwoorden tegen allerlei misstanden die Luther had waargenomen in de Rooms-Katholieke Kerk. Hoorden de beelden daar ook bij?

Bij het doorlezen van deze 95 stellingen merkt men echter geen uitdrukkelijk protest tegen de beeldendienst. Hoogstens brengt stelling 79 ons een eindje in de richting, waar Luther stelt: 'Als men zegt dat het aflaatkruis, dat versierd met het wapen van de paus in de kerken wordt opgericht, even waardevol is als het kruis van Christus, noem ik dat Godslastering.'¹

Deze krachtige taal tegen de aflaat laat nauwelijks vermoeden dat er bij Luther nog iets aan waardering te vinden zou zijn voor het handhaven van de beelden. Immers, wie 'sola gratia' zegt – alleen door genade wordt de mens gered –, hoeft niets meer te verwachten van beelden.

Het Duitse rijk van omstreeks 1500 leek overigens bol te staan van het doen van goede werken, zoals dat gebeurde door het schenken van beelden of schilderijen aan de kerk. De Duitse kerkhistoricus B. Moeller merkt daarover op, dat juist toen zowel in Italië, alsook in de Nederlanden en in Duitsland een rijke opbloei van de kerkelijke produktie viel waar te nemen.² Ook

veronderstelt men dat deze opbloei van religieuze kunst in verband stond met toenemende eschatologische verwachtingen rond het jaar 1500.³

Het volksgeloof meende dat men God en de heiligen gunstig kon stemmen door het verrichten van goede werken. Bovendien werd aan beelden een heilbrengende functie toegekend. Volksvroomheid vond een uitweg in de beeldende kunst; er ontstond, of beter: er handhaafde zich een religieuze sub-cultuur die haar eigen normen en waarden kende.

Luthers reformatie veroorzaakte een breuk in dit gebeuren. De hervormer van Wittenberg bestreed met name twee misstanden: a. de verdienstelijkheid van het schenken van beelden; b. het vertrouwen op de beelden.

De laat-middeleeuwse gelovige werd bijna bedolven onder een

*Maarten Luther (1483-1546),
door Hans Brosamer.*

enorme beelden-religiositeit. Het werd voor Luther aanleiding te verzuchten: 'Het is waar dat ze gevaarlijk zijn, en ik wou voor een lief ding dat ze niet op de altaren aanwezig waren.'⁴

Luthers verzuchtingen gingen soms over in spot; vooral als hij merkte hoe de mensen wonderen van de beelden verwachtten.

En spot – in welke vorm ook gegoten – brengt emoties in beweging. Spot brengt beelden aan het wankelen...

Maar toch zullen we Luther niet leren kennen als een woeste beeldenstormer. Integendeel, bij hem kan men iets opmerken dat men kan aanduiden als een reformatie in het gebruik van beelden!

Luther wilde namelijk het positieve van de laat-middeleeuwse Christusverering in schilderijen en beelden graag behouden. In de kerk kon het beeld van 'de Man van smarten' naast het Woord van God een verduidelijkende functie hebben. Beelden waren voor Luther zoveel als predikers, net als hij zelf; maar zij deden het in steen. Maar juist daarom vond Luther hun prediking zo indrukwekkend; het woord vervliegt, het beeld blijft. Als ze dan maar wel het zuivere Evangelie predikten en niet een valse leer verkondigden. En dus verwarring stichtten.⁵

Dit milde standpunt van Luther – niet veranderd na zijn breuk met de paus in 1520 – werd in Wittenberg niet gedeeld door zijn collega Andreas Bodenstein von Karlstadt.⁶ Deze theoloog wilde de beelden niet meer dulden. De breuk met Rome was voor hem ook een radicale breuk met de beeldencultus. Beslissend voor hem was het oudtestamentische beeldenverbod. Karlstadt wilde dan ook niets weten van het tegen elkaar uitspelen van het Oude en Nieuwe Testament. Hij reageerde op bedenkingen in die zin als volgt:

'Beste vriend, jij zegt: 'Alleen de oude wet verbiedt de beelden''. Daarom wil je ze toelaten in de Godshuizen en wil je zo'n gebod gering achten. Waarom zeg je ook niet, dat wij vader en moeder niet behoeven te eren, daar het in